

POZNÁMKY K METODOLOGICKÝM OTÁZKAM SPOLOČENSKÝCH VIED

JÚLIUS ŠVIHRAN

1. Predmetom skúmania spoločenských vied je spoločenský život ľudí — hospodárske, politické, kultúrne pomery, morálka, právo, štát atď. Tieto javy predstavujú osobitnú oblasť skutočnosti a vyznačujú sa špecifickými zákonitosťami.

Metóda každého vedeckého odboru musí byť primeraná povahe skúmaných javov. Tejto požiadavke odporuje fyzikalizmus, ktorý sa pokúša zákonitosti spoločenského diania spracovávať metódami fyziky, čím falšuje špecifickú povahu sociálneho bádania. Do spoločenských vied nemožno umele vnášať metódy fyziky, ktorá študuje neživú prírodu — molekuly, atómy, elementárne častice, svetlo, teplo, elektrinu, magnetizmus a pod. Charakteristickou črtou modernej fyziky je jej zápas s predstavami tzv. zdravého rozumu. Zákonitosti neživej prírody často presahujú našu predstavivosť. Napr. rozmery molekúl, atómov a elementárnych častíc sú také nepatrné, že sa o nich dozvedáme len pomocou veľmi jemných a komplikovaných prístrojov.

Neadekvátnu metodológiu zanašajú do sociálneho bádania aj tí, ktorí požadujú, aby spoločenské vedy namiesto vedeckých metód používali fantáziu. Podľa týchto je úsilie o vedeckú povahu sociálneho bádania protirečivé v samotnej svojej podstate, pretože úlohou humanitných disciplín je rozširovanie predsudkov, mýtov a ilúzií.

Dejiny robia ľudia. Táto okolnosť má principiálny metodologický význam. Účasťou na spoločenskom živote a príslušnosťou k určitej sociálnej skupine každý človek získava množstvo skúseností. Pojmy a poznatky spoločenských vied sa opierajú o túto nahromadenú skúsenosť a tým sú našej chápavosti prístupné a blízke. Keď napr. čítame, že sa kapitalisti Anglicka v minulom storočí usilovali o čo najväčšie vysávanie pracovných síl predlžovaním pracovnej doby a zvyšovaním intenzity práce, súhlasí tento poznatok s našimi skúsenosťami o chovaní sa ľudí za určitých hospodárskych podmienok.

V minulosti zvädzal charakter spoločenských javov niektorých mysliteľov až k tomu, že sa z pojmu ľudskej prirodzenosti pokúšali vyvodiť politické a morálne zásady pre všetky časy a národy. Neuvedomovali si pritom, že ľudská prirodzenosť je plastická a závisí od podmienok miesta a času.

Podľa zástancov metodologického individualizmu tak ako vo fyzike konečnými zložkami vysvetľovania sú elementárne častice a ich konfigurácie, tak v spoločenských vedách konečnými zložkami vysvetľovania sú individuálni ľudia, ich dispozície, informácie a situácie. Mohli by sme namietnuť, že mechanizmus bol modernou fyzikou prekonaný, a metodologický individualizmus, ktorý je podľa slov samých jeho expo-

mentov obdobou mechanizmu v sociálnej oblasti, za súčasného stavu vied neobstojí. No závažnejšia je námietka, že dispozície, informácie a situácie ľudí vznikajú ako výsledok vývinu prírody, spoločnosti a kultúry.

Iní metodológovia tvrdili, že v spoločenskom dianí neplatí príčinnosť, ale teleologický poriadok, z čoho vyvodzovali, že kauzalitu treba v spoločenských vedách nahradit' teleológiou. Zanedbávali pritom okolnosť, že ľudské ciele a účely vyrastajú zo životných potrieb a ich vytyčovanie a dosahovanie sa uskutočňuje na základe zákonitosti; vo svete chaosu by vytyčovanie a uskutočňovanie cieľov bolo nemožné.

Uvedenému je podobné aj učenie, že prírodné vedy študujú to, čo je, ale spoločenské vedy študujú to, čo má byť. Tu sa kauzalita nahradzuje normatívnosťou. Pritom sa obchádza skutočnosť, že normy majú zmysel vždy iba z hľadiska konkrétnej situácie.

2. Spoločenskovedné bádanie sa dotýka záujmov sociálnych skupín, tried, národov, štátov a nemôže byť k týmto záujmom nikdy úplne indiferentné. Uvedomoval si to napr. aj Hegel, keď písal, že v dejinách je všade niečo, čo sa nás dotýka, čo vzbudzuje náš záujem pre alebo proti. Poukazoval na to i Marx, keď písal, že v politickej ekonómii vedecké bádanie okrem bežných nepriateľov musí zápasit' aj s nízkyimi, zúrivými a odporými vášňami ľudskej duše — s vášňami súkromného záujmu. Buržoáznej ekonómii vtedajších čias už nešlo ani tak o to, či je tá alebo oná poučka pravdivá, ale o to, či je kapitálu užitočná, či sa zhoduje s policajnými predstavami alebo nie. V spoločenských vedách veľmi záleží na sociálnej zaradenosti bádateľa. V ekonomickom diele A. Smitha napr. vidíme, že na viacerých miestach vyjadruje svoje sympatie k pracujúcim a odpor k obchodníkom a podnikateľom, ktorých považuje za šúdiarov. Iný príklad. O Eskymákoch v minulom storočí písali F. Nansen a H. Egede. Prvý považuje eskymácky ľud za obdivuhodný, druhý za hlúpy a potreštený. Prvý bol pokrokový človek, ktorý hlboko prenikol do dejín, životných podmienok a mentality Eskymákov, druhý bol „boží muž“, ktorý sa nemohol zmieriť so svojrážnou morálkou a „bezbožnosťou“ Eskymákov.

3. Každá praktická činnosť má za následok určitú zmenu daného stavu skutočnosti. V sociálnej oblasti smeruje praktická činnosť jednak k odstraňovaniu, jednak k napomáhaniu a podpore určitých javov. Pokroková politická činnosť sa napr. usiluje o odstránenie biedy, utrpenia a vykorisťovania a o spravodlivé spoločenské zriadenie. Ako základnou črtou praktickej činnosti je zmena daného stavu skutočnosti, tak základnou požiadavkou vedeckej metodológie je menenie podmienok skúmaných javov a pozorovanie následkov. Tejto metodologickej požiadavke niektoré vedy môžu vyhovovať vo veľmi rozsiahlej miere. Odstraňovanie a zavádzanie činiteľov má nielen pre teóriu kauzality, ale aj pre praktický život mimoriadny význam. V minulosti napr. zahynuli stovky ľudí na skorbut — dnes trpiacim na skorbut lekári pomáhajú malými dávkami kyseliny askorbovej.

Niektorí metodológovia sa nazdávali, že pre zložitosť sociálneho diania a nemožnosť experimentovania majú poznatky spoločenských vied len hypotetickú platnosť. Nevideli, že v určitom zmysle celé dejiny ľudstva sú experimentovaním a tým poskytujú sociálnym výskumom takmer nevyčerpatel'ný materiál.

4. Spoločenské vedy prichádzajú k svojim poznatkom štúdiom materiálu a pozorovaním, analýzou a vysvetľovaním a k týmto pristupuje hodnotenie.

Štúdium materiálu alebo — ak ide o javy prístupné bezprostrednému nazeraniu — priame pozorovanie, je nepostrádateľnou podmienkou sociálneho bádania. Ak napr. niekto chce skúmať spôsob života našich roľníkov v súčasnosti, musí vychádzať z celého súboru overených a objektívnych faktov o živote roľníckych rodín. Pri

výskume sociálnych javov, ktoré sú svojou povahou hromadné, ide takmer vždy o veľké množstvo jednotlivcov, a preto sú pozorovania každého jednotlivého sociálneho bádateľa nevyhnutne vždy medzerovité a neúplné. V uvedenom prípade by napr. bolo ideálne sledovať pomery všetkých roľníckych rodín a na tomto základe vyvodzovať závery všeobecnej platnosti. No takáto úloha by bola pre jedného bádateľa prakticky nesplniteľná. Preto je potrebné výsledky jednotlivých pozorovaní dopĺňovať výsledkami pozorovaní iných a takto ich vzájomne kontrolovať a doplňovať. Marx pri zbieraní faktov o hospodárskych pomeroch Anglicka v minulom storočí sa napr. neopieral len o fakty získané z vlastnej skúsenosti, ale aj o početné zprávy továrenských inšpektorov, komisií pre verejné zdravie a zamestnanosť detí.

O dávnej minulosti sa dozvedáme prostredníctvom písomných zpráv starovekých autorov a štúdiom hmotných pozostatkov — nástrojov, nádob, stavieb, hrobov a pod. Hľadanie a zbieranie faktov tu naráža na rôzne ťažkosti. Jednou z nich je neúplnosť a kusosť historického materiálu, v dôsledku ktorej naše znalosti o dávnych dejinách ľudstva ostávajú stále fragmentárne. Nájdenný materiál však treba ďalej vedecky spracovávať. Lúštenie písma a reči zachovaných zpráv a spracovávanie archeologických nálezov si často vyžaduje zdĺhavé a prácne štúdium. Preto sa napr. považuje za epochálnu udalosť v egyptológii rozlúštenie hieroglyfického písma a v histórii Chetitov rozlúštenie klinového písma.

Okrem kusosti a troskovitosti materiálu je prekážkou v napredovaní poznania o dávnej minulosti ľudstva aj okolnosť, že niektoré pramene sú málo hodnoverné a nájdú sa medzi nimi občas aj falzifikáty. Tak sa napr. zistilo, že autorom časti tzv. päť kníh Mojžišových je Ezra, ktorý žil v 5. storočí pred n. l., a počas známej aféry sa ukázali ako falzifikáty aj tzv. rukopisy *Kráľovédvorský* a *Zelenohorský*.

So zreteľom na tieto okolnosti niektorí myslitelia dochádzali k záveru, že historické poznanie je naprosto nespoľahlivé a postráda akúkoľvek hodnovernosť. Tak J. Jeans tvrdil, že akýkoľvek poznatok fyziky je istejší ako tvrdenie historikov, že v maratónskej bitke zvíťazili Gréci nad Peržanmi. Podľa iných história je iba umenie vyberať z mnohých lží tú, ktorá sa najviac podobá pravde. Takýto náhľad je podľa našej mienky neopodstatnený. Štúdium vykopávok, porovnávanie a kritika prameňov a celý rad ďalších metód dovoľuje histórii dospieť v mnohých prípadoch k hodnoverným poznatkom.

Z toho, že historické fakty nie sú vyjadrením bezprostredného nazerania, ale výsledkom štúdia s použitím celého radu pomocných disciplín, niektorí myslitelia mýlne vyvodzovali, že historické fakty sú deduktívnej povahy a celá história je tiež deduktívna. Ignorovali pritom skutočnosť, že aj vo fyzike a chémii vedecké fakty sú výsledkom deduktívnych a induktívnych metód myslenia.

5. Dostávame sa k otázke vysvetľovania a analýzy vnútorných súvislostí a vplyvov jestvujúcich medzi jednotlivými sociálnymi javmi. Cieľom vysvetľovania je objasniť a pochopiť jednotlivé stránky spoločenských javov, ich charakter a priebeh vývinu uvedením podmienok a okolností, ktoré ich formovali.

Pri interpretácii treba predovšetkým zdôrazniť, aby sa skutočné súvislosti a vplyvy nenahradzovali vymyslenými, ako to robil napr. Hegel vo svojej *Filozofii dejín*. V rozpore s požiadavkou pravdivosti vysvetľovania je i učenie M. Webera o ideálnych typoch, podľa ktorého úlohou sociálneho bádateľa je vytvorenie aplikovateľného teoretického systému, ktorý by zistené fakty zjednocoval do koherentného slovného obrazu. Idealita takéhoto systému by spočívala v tom, že vyzdvihuje významne črty skúmaných javov a abstrahuje od rušivých vplyvov. Weber rozlišoval holistické a individualistické ideálne typy. Holistické vychádzajú z určitého sociál-

neho celku a postupujú k jednotlivým ľuďom, ich dispozíciám, situáciám a náhľadom. Individualistické naopak. K tomu treba predovšetkým povedať, že na základe apriórnej konštrukcie nikdy vopred nevieme, ktoré črty skúmaných javov sú významné a ktoré nie, čo rovnako platí aj o vplyvoch.

Okrem pravdivosti interpretácie je veľmi dôležitá aj otázka jej úplnosti a adekvátnosti. Lenin o tom píše: „... treba brať nie jednotlivé fakty, ale *celý súhrn* faktorov súvisiacich s rozoberanou otázkou *bez jedinej* výnimky, lebo inak nevyhnutne vznikne podozrenie, a celkom oprávnené podozrenie, že fakty sú volené alebo vybrané ľubovoľne, že namiesto objektívnej súvislosti a vzájomnej závislosti historických javov v ich celku sa predkladá „subjektívna“ gebuzina...“¹

Často používaná a jednoduchá forma vysvetľovania v spoločenských vedách je tá, pri ktorej určitý jav vysvetľujeme tak, že ho dáme do súvislosti s určitým podnetom. Napr. nótu určitého štátu pochopíme vtedy, keď vieme, že je odpoveďou na porušenie jeho hraníc zo strany iného štátu.

Častou formou vysvetľovania je vysvetľovanie zaraďovaním do historického kontextu. Na základe zaraďovania vytvárame celý rad očakávaní, ktoré si bádateľ uvedomuje často až vtedy, keď sa uvedú celkom opačné názory. Na základe zaraďovania považujeme napr. za nemožný vznik teórie relativity v Grécku v dobe Aristotelovej, pretože to by predpokladalo celkom inú spoločenskú situáciu a inú úroveň vied.

Záverom o interpretácii sa zmienime ešte o vysvetľovaní významu a filozofickým vysvetľovaní dejín.

Pri vysvetľovaní významu sa postupuje tak, že sa sledujú následky a pôsobenie určitého spoločenského javu v ďalšom historickom vývoji. Následkov je však nespočetné množstvo a bádateľ ich nemôže sledovať donekonečna, ale len po určitú časovú hranicu, ktorá obyčajne len málo presahuje dobu jeho života. Význam určitej historickej udalosti je tak daný terminálnymi následkami smerujúcimi k určitej časovej hranici. Postupom dejín sa táto časová hranica posunuje stále viac do budúcnosti, v dôsledku čoho sa stáva, že sa často objavujú nové následky, ktoré ukazujú minulé javy v nových súvislostiach. Z toho však nevyplýva, ako to tvrdia A. Toynbee a K. Mannheim, že historické poznanie je čisto relatívne. Naopak, každá doba sa sústreďuje na iné javy minulosti, iné udalosti sú v ohnisku jej záujmov.

Otázka významu má ešte jednu dôležitú stránku. Počet javov a udalostí, ktoré má bádateľ skúmať, je často taký rozsiahly, že — či chce alebo nechce, či si to uvedomuje alebo nie — musí fakty vyberať. Vyberajú sa vždy také fakty, ktoré sa z hľadiska skúmaného procesu považujú za dôležité. Princíp významu sa tak stáva dôležitým kritériom výberu a usporiadania spoločenskovedných faktov.

Pokiaľ ide o filozofické vysvetľovanie dejín, treba povedať, že sociálne javy chápeme tým, že ich zaraďujeme do stále širšieho spoločenského diania. Zaraďovaním do stále širších teoretických sústav prichádzame až k filozofii dejín, ktorá má tak značný podiel aj pri vysvetľovaní jednotlivých konkrétnych spoločenských javov. Pred niekoľkými desaťročiami panovalo ešte u nás kresťanské chápanie dejín, podľa ktorého pôvod, priebeh i celá budúcnosť ľudstva sú ovládané nadprirodzenou bytosťou. Takéto chápanie bolo jednou z veľkých prekážok napredovania vied o ľudskej spoločnosti. Tým, že sa podarilo zistiť skutočný pôvod človeka, môžeme však dnes

¹ Lenin V. I., *O národnostnej a národnostno-koloniálnej otázke*, Bratislava 1957, 405.

na základe hmotných pamiatok a zistených zpráv rekonštruovať dejinný proces ľudstva omnoho presnejšie ako v minulosti.

6. Proti zákonitosti spoločenského diania sa často uvádzali také dôvody, že vraj sociálne javy a udalosti sú naprosto jedinečné, individuálne a neopakovateľné. Dejiny sú vcelku naozaj ireverzibilným procesom a jednotlivé historické epochy, obdobia, osobnosti a udalosti sa nikdy neopakujú. To však neznamená, že spoločenské javy pozostávajú z čisto individuálnych a neopakovateľných udalostí. Pre malé okruhy javov a pre malé časové obdobia vieme často veľmi presne predvídať aj výsledky spoločenských procesov a mnohé očakávania sa ďalším vývinom potvrdzujú.

Pokusy o zistenie sociálnej zákonitosti sa konali už oddávna. O „vedecké“ formulovanie sa pokúšal napr. A. Comte, podľa ktorého v dejinách ľudstva jestvovalo štádium teologické, metafyzické a pozitívne. K tejto myšlienke dospel Comte na základe analógie s intelektuálnym vývinom človeka. Teologické štádium odpovedá detstvu, metafyzické dospievaniu a pozitívne dospelosti. K tomu treba povedať, že mechanické prenášanie zákonitosti z jednej kvalitatívne odlišnej oblasti do inej je celkom neoprávnené. Zákonitosti sa musia zisťovať skúmaním samého historického procesu ľudstva. Dnes môžeme rozlišovať zhruba tri druhy sociálnych zákonitosti: direkcionálne, funkcionálne a štatistické.

Direkcionálne sú tie, ktoré ovládajú postup vývinu spoločnosti od jej počiatkov až po dnešný stav a ktoré ovládajú prechody ľudských spoločností od jednej formy k druhej. Funkcionálne zákony sú tie, ktoré ovládajú závislosti jednotlivých sociálnych javov v danej etape vývinu.

Pomocou štatistiky zisťujeme napr. v určitej spoločnosti počet sobášov, rozvodov, počet narodených, zomrelých, počet dopravných nehôd atď., čím zisťujeme mnohé tendencie a vzájomné súvislosti spoločenských javov. Spoločenské vedy študujúce hromadné javy a zákonitosti panujúce v týchto hromadných javoch môžeme štatistickými metódami odhaľovať veľmi úspešne.

7. Sociálni myslitelia boli oddávna presvedčení, že ich výskumy majú blízky vzťah k spoločenskej praxi. Tak napr. už niektorí grécki a rímski historici vo svojich dielach výslovne uvádzajú, že ich poslaním je podávať praktické poučenia pre politické situácie podobné tým, ktoré sa stali v minulosti. A. Smith zasa za najvyšší cieľ politickej ekonómie považoval bohatstvo a moc štátov.

Spoločenské vedy majú dnes pred sebou závažnú praktickú úlohu. Nové spoločenské zriadenie si vyžaduje nové vzťahy medzi ľuďmi a tieto si vyžadujú nielen zmenu hospodárskych pomerov, ale aj nové ľudské osobnosti s novými morálnymi a povahovými postojmi. Pokrok v iných odboroch nemôže prebiehať hladko bez súčasného pokroku ľudských osobností a ľudských vzťahov.

Nie všetky spoločenskovedné disciplíny majú rovnako bezprostredný vzťah k sociálnej praxi. Niektoré — ako napr. právna veda — majú priamy vzťah k praxi. Podobne aj politická ekonómia a pedagogika. Iné spoločenskovedné disciplíny — ako archeológia alebo literárna história — súvisia s praxou veľmi sprostredkovane.

8. Často sa hovorí, že spoločenskovedné poznanie je svojou povahou relatívne. Treba povedať, že tzv. relativita poznania v spoločenských vedách nemá nič spoločného s učením, podľa ktorého pravda pre jedného človeka môže byť lžou pre druhého. Bolo by čírou sofistickou chcieť robiť z bieleho čierne a z čierneho biele podľa vlastnej ľubovôle. Podobne relativita poznania nemá nič spoločného ani s náhľadom, že spoločenské vedy, keďže obsahujú vždy aj hodnotenie, sú subjektívne, a ich poznatky majú zmysel iba vzhľadom na osobné hľadisko.

Hodnotenie nie je nikdy iba subjektívnou záležitosťou jednotlivca a nie je ani čisto iracionálne, ale sa ustavične prelína s poznáním a porovnávaním. Sú dokonca oblasti, kde sa hodnotenie vyjadruje aj kvantitatívnymi termínmi.

Relativitu spoločenskovedného poznania chápeme v tom zmysle, že spoločenské vedy sa sústreďujú predovšetkým na zisťovanie súvislostí a vzájomných vplyvov medzi jednotlivými spoločenskými javmi. Okrem toho mnohé spoločenskovedné pojmy majú vzťahovú povahu a súdy tu tiež často vznikajú porovnávaním. Pojmy, ako napr. realizmus, romantizmus, dostávajú presný zmysel iba v konkrétnom kontexte. Vytrhnuté z kontextu sa zdajú vágne a konfúzne.

Vzťahovosť spoločenskovedného poznania spočíva aj v tom, že v ňom nejde v prvom rade o jednotlivcov, ale skôr o rôzne vzťahy medzi celými skupinami a grupami jednotlivcov. Len abstraktne vzaté, spoločenské vzťahy — ako vzťah predstaveného a podriadeného, vzťah materstva a otcovstva atď. — sú všade rovnaké a majú čisto vonkajšiu povahu. Nie je pravdivé učenie, že kvality sú čisto jedinečné a len vzťahy sú opakovateľné a len tieto opakovateľné vzťahy môžu byť predmetom vedeckého skúmania. Každý spoločenský vzťah je utváraný svojráznou situáciou, svojráznymi pomermi, v ktorých sa dané javy nachádzajú.

K subjektívnemu relativizmu vedie aj učenie, že spoločenské vedy sú čisto subjektívne, pretože každý človek má iné životné skúsenosti a iné osobné založenie. Uvádza sa pritom, že slovo „kapitalizmus“ vzbudzuje u rôznych ľudí celkom rôzne pocity a spomienky. Pojmy a poznatky v spoločenských vedách nemožno však posudzovať podľa individuálnej osobnej skúsenosti, ktorá je vždy nesmierne obmedzená, ale na základe toho, aký majú vzťah k životu veľkých spoločenských skupín. Sociálne skupiny nie sú púhym konglomerátom množstva jednotlivcov; vyznačujú sa určitou vnútornou štruktúrou, ktorá je daná súhrnom vzťahov medzi jednotlivcami a ich činnosťou. Preto aj z tohto dôvodu treba odmietnuť metodologický individualizmus ako neadekvátny a snažiaci sa redukovať sociálne zákonitosti. Metodologický individualizmus logicky uprednostňuje elementy a prvky, ignoruje však činnosti a vzťahy.

Vo svetle uvedeného sa nám lepšie objasní aj charakter mnohých spoločenskovedných pojmov. Tieto pojmy nevyjadrujú vlastnosti jedného človeka, ale sú skôr hlbokou vnútornou charakteristikou veľkých spoločenských sústav, v ktorých jednotlivci tvoria iba zložky. Jednotlivci sa rodia a umierajú, ale sociálne sústavy trvajú ďalej. To tvrdí aj K. Marx, keď hovorí, že v spoločenskej produkcii svojho života ľudia vstupujú do určitých, od ich vôle nezávislých výrobných vzťahov, súhrn ktorých tvorí hospodársku základňu spoločnosti.

Spoločenské vedy boli často obviňované z relativizmu a neobjektívnosti aj pre ich výberový charakter. Výber sociálnych javov nie je však podmienený ľubovoľnými a subjektívnymi úlohami, ale úlohami, pred ktorými spoločnosť stojí a ktoré dozreli v jej lone.